

Jürgen Schlumbohm

Családformák és demográfiai viselkedés

*Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországról**

John Hajnalnak az „európai házassági minta”-ról¹ írott iránymutató tanulmánya óta tézisei általános érvényre jutottak. Eszerint (1) Északnyugat-Európának különleges családszerkezete volt, amelyet a kései házasságkötés és a soha nem házasodó személyek nagy aránya jellemezett. (2) Ennek a családszerkezetnek köszönhetően Európában egy sajátos demográfiai rendszer vált uralkodóvá, és Európa népességfejlődése a világ más tájaitól eltérően alakult. A tézis szerint az északnyugat-európai házassági minta hatékony eszközként működött, amely egyensúlyban tartotta a népességet a gazdasági erőforrásokkal. Sok szerző meg van győződve arról, hogy ez az egyensúlyi rendszer tette lehetővé, hogy a preindusztriális Európa kimeneküljön az elszegényedés ördögi köréből: ahelyett, hogy a népességnövekedés felemészette volna a termelés minden növekményét, a „megelőző fék”^{2a} segítette Európának, hogy a gazdasági növekedés útjára lépjen.

Tanulmányomban szeretnék rámutatni arra, hogy nem Hajnal volt az első, aki azt a tézist képviselte, hogy a családszerkezet centrális fontosságú tényező, amely meghatározza a demográfiai viselkedést, a népesedési folyamatokat és ezek kapcsolatát a gazdasági erőforrásokhoz. Különösen a német vitákra fogok hivatkozni, amelyek a 19. század végén és a 20. század első felében érintették ezeket a kérdéseket. A történeti visszatekintés abból a szempontból is hasznos lehet, hogy gyakran könnyebb azonosítani az elméletek hallgatóságos politikai feltevéseit a távolabbi múltban, mint a mi jelenlegi modelljeinkben. Emellett

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Jürgen Schlumbohm: Familienformen und demographisches Verhalten. Politische Debatten und empirische Befunde zum vorindustriellen Deutschland. In: Ziessow, Karl-Heinz – Reinders-Düselder, Christoph – Schmidt, Heinrich (szerk.): *Frühe Neuzeit. Festschrift für Ernst Hinrichs*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 2004. 219–231.

¹ Hajnal 1965: 101–143.

^{2a} Thomas Robert Malthus (1766–1834) 1798-ban megjelent nagy hatású népességelmélete szerint (*An essay on the principle of population*) a népesség „mértani haladvány szerinti” növekedése megbontja a rendelkezésre álló – és csak „számtani haladvány szerint” növekvő – gazdasági erőforrások és a népesség közötti egyensúlyt mindaddig, amíg valamilyen korlát meg nem állítja a népesség növekedését. E korlátok – a magyar nyelvre nem túl szerencsésen átültetve –, a „pozitív fék” (*positive check*) és a „megelőző fék” (*preventive check*) segítenek visszaállítani az egyensúlyt: a „pozitív fék” a járványok, háborúk és éhínségek magas halandóságával, míg a „megelőző” vagy „erényes fék”, illetve korlát a kései házasságkötéssel vagy cölibátussal. A születéskorlátozás egyéb formáit Malthus és a szövegben többször idézett Wilhelm Heinrich Riehl is erkölcsstelennek és bűnösnek tartotta. (A ford.)

az utóbbi idők mikrotörténeti vizsgálati eredményeit is idézem, hogy megvitathassam, vajon a családszerkezet és a „háztartásalakítási rendszer”² valóban olyan döntő jelentőségű mechanizmusnak tekinthető, amely meghatározta a demográfiai viselkedést és a demográfiai-gazdasági rendszert.

NÉMET VITÁK I. OSZTÓ ÖRÖKLÉS VERSUS TÖRZSÖRÖKLÉS – MELYIK A VÉTKES A SZÜLETÉSKORLÁTOZÁSÉRT ÉS A NÉPESSÉG- CSÖKKENÉSÉRT?

A születéskorlátozásról szóló német vita egy korai szakaszában néhány szerző ezt igen kiélezett formában hozta okozati összefüggésbe a családformákkal. Különösen bizonyos öröklési rendszereket tettek felelőssé. Ez nem meglepő, hisz csaknem az egész 19. században és a 20. század első felében heves viták voltak Németországban – de időnként Franciaországban is – arról a kérdésről, hogy vajon kellenek-e külön törvények, amelyek az öröklést szabályozzák, hogy biztosítsák a családi gazdaságok^b (Höfe) osztatlan átadását a családon belül.³ Amikor nemcsak Franciaországban, de Németországban is mutatkoztak a születéskorlátozás gyakorlatának a jelei, nagy volt a kísértés, hogy kapcsolatba hozzák ezt a ténytet – amely általában különösen homályban maradt – az öröklési törvényekről folyó vitával.

Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), akit általában a néprajz (Volkskunde) alapítójának neveznek, a parasztokat a német nép konzervatív gerincéként magasztalta. Szerinte azonban ez csak a *jófejta parasztokra* („Bauern von Guter Art”) érvényes, és nem az *elkorcsosult parasztokra* („entartete Bauern”). Az előbbieket *birtokos parasztok* („Hofbauern”) voltak, akik szigorúan betartották az osztatlan öröklés szokását, és szentnek tartották a patriarchális törzscsaládot. Riehl megfigyelése szerint, ha az ilyen igazi parasztok (rechte Bauern) arra kényszerültek, hogy az egalitárius örökösödési törvények szerint felosszák földjeiket, és egyenlő részt juttassanak minden gyermeküknek, könnyen feladták az erkölcsösséget, azért, hogy megőrizzék a birtok oszthatatlanságának szokását.^c

² Hajnal 1982: 449–494; rövidített változata: uő. 1983: 65–104. Vö. Laslett 1977: 12–49; Schofield 1989: 279–304.

³ Vö. Schlumbohm 1998: 44–58.

^b A szövegben használt paraszti birtokra vonatkozó német kifejezéseket (Hof, Stelle) részben a magyar néprajzi irodalom terminológiája segítségével igyekeztünk visszaadni: *Hof*: a gazdaság, birtokos parasztok (*Hofbauer*) gazdasága, amelyet a földbirtok és ház együttesen alkotott (magyarul tkp. a belső és a külső telek együtt, a teljes parasztbirtok minden tartozékával), ezt *paraszti birtok* (*parasztbirtok*), *paraszti gazdaság*, *családi gazdaság* vagy némelykor, ahol egyértelmű volt, csak a *gazdaság* kifejezéssel jelöltük. A *Stelle* pedig részben a paraszti birtok nagyság szerinti megjelölésénél volt használatos, de a kézműves műhelyekre és a föld nélküli zsellérek bérletein kialakított háziipari termelés egységeire is alkalmazták, így jelző nélkül, általánosabb értelemben a magyar *kisüzem* kifejezésnek is megfeleltethető. (A ford.)

^c Azaz születéskorlátozáshoz folyamodtak. (A ford.)

„Az igazi paraszt nem tudja megérteni az örökösödés lágyszívű modern törvényeit, amelyek mindent felosztanak az összes gyermek között, s így egyikük sem rendelkezik valódi tulajdonnal. [...] Ahol a törvények a majorátus rendszere ellen lépnek fel, hamarosan azt találjuk, hogy a paraszt a szokást a törvény fölé helyezi. Sőt, végsősükség esetén olyan erősen ragaszkodik ehhez a szokáshoz, hogy az ellentétébe, az erkölcstelenségbe fordul át. Az Alsó-Main-völgyben például, ahol már régen elhárapózott a birtokaprózódás, van néhány elszigetelt falu, amely teljes erővel küzd a felparcellázódás (Kleingärtnerrei) ellen. Ezekben a falvakban azonban hallatlannak számít, hogy egy házasságból kettőnél több gyermek szülessen. Ahhoz, hogy fenn tudják tartani a szokást, feláldozták az erkölcsöt: a közösségek gazdagok és virágzók, és a lelkészek prédikálnak – a magzatelhajtás ellen.”⁴

Georg Hansen több ponton osztotta Riehl nézeteit arról, hogy kik is voltak az igazi parasztok. Hansen 1889-ben kiadott egy kötetet, amely a „A népesség három fokozata” (*Die drei Bevölkerungsstufen*) címet viselte. Ebben arról értekezett, hogy „a parasztnak nemcsak vaját és sajtot, de mindenekelőtt embereket kell a városi lakosság számára biztosítani”. Annál a kérdésnél, hogy vajon a „nagybirtok, a paraszti üzem vagy a törpegazdaság” a legjobb módja a mezőgazdaságnak, a nyereségesség („Rentabilität”) kevésbé volt fontos, mint sokkal inkább az, hogy „melyik gazdasági rendszer [...] termeli a legnagyobb létszámú és a társadalom egésze számára legmegfelelőbb emberi többletet”. Hansen következtetése szerint, ezért az „állam feladata [...], hogy megteremtse azokat a létfeltételeket a mezőgazdaság számára, amelyek lehetővé teszik egy család számára, hogy gazdálkodását normális keretek között folytathassa, s hogy megőrizze tulajdonában földbirtokát”. Ennek a célnak az eléréséhez az örökösödést szabályozó törvényeknek különbséget kell tenniük a mezőgazdasági és a városi tulajdon között. A „jó mezőgazdasági öröklési törvény” kötelezővé kell, hogy tegye, hogy a parasztgazdaságokat egyetlen örökösnek adják át. Ennek az elvnek az alapján, amely már a „germán jogban” érvényben volt, a parasztgazdaságok egészséges és életerős emberi utánpótlást tudtak a középosztály számára létrehozni. A parasztgazdaságok családjainak szerény, de biztos megélhetését biztosítani kellett. Ezen túl, tartalékolniuk is kellett, hogy a leányaikat kiházásítsák, és hogy lehetővé tegyék az örökségből kizárt fiúgyermekük „boldogulását” a városokban. Hansen Németország nyugati szomszédjára, Franciaországra utalva világitotta meg, hogy mi forog kockán:

„Franciaországban, mint tudvalevő, I. Napóleon kötelezővé tette a tulajdon egyenlő felosztását az összes gyermek között, hogy annyi katona álljon rendelkezésre, amennyi lehetséges. [...] A gyors következmény a mezőgazdasági tulajdon legijesztőbb szétforgácsolódása és a parasztság teljes proletarizálódása lett. És végül a szorongatott parasztok nem láttak más eszközt az összezsugorodott, tovább már nem osztható tulajdon családban tartásához, mint a kétgyermek-rendszer

⁴ Riehl 1885: 54–55., vö. 41. kk., 66. kk.

bevezetését. [...] Ez egy általános stagnáláshoz és a népességnövekedés majdnem teljes leállításához vezetett.”⁵

Franciaországot mint rémképet felhasználni és ezzel bemutatni, hogy hová is vezet az egalitárius öröklésen nyugvó családrendszer, természetesen igen hatásos fegyver volt a 19. századi heves német vitákban. Ennek ellenére egy kisebbség síkraszállt a földtulajdon szabad feloszthatósága mellett, és megkísérelte egyfelől az örökösödési törvény, másfelől a születéskorlátozás és a demográfiai stagnálás összefüggését megfordítani. Theodor von der Goltz úgy érvelt, hogy a törzsöröklés vagy az eltávozó örökösök tömeges proletarizálódásához vagy a „kétgyermek-rendszer”-hez („Zweikinder-System”) vezet.⁶ Lujo Brentano nem hagyott kétséget afelől, hogy a parasztbirtok oszthatatlansága a születéskorlátozás ösztönzését jelenti, mert az örökségből kizárt gyerekeket a társadalmi hanyatlás fenyegeti.⁷

Amikor azonban a termékenységcsökkenés egyre nyilvánvalóbbá vált a 20. század elejének Németországában, a népességsugorodás félelme alanyi jogon a politikai viták témájává vált; empirikus értekezések tömege próbálta meg elemezni a születéskorlátozás kiterjedését és okait. Ezek a kutatások kimutatták, hogy a parasztcsaládoknak több gyermeke volt, mint a városlakóknak, de még vidéken is nyilvánvaló volt a gyermekszám csökkenésének tendenciája összehasonlítva a korábbi nemzedékekkel. A mélyrehatóbb kutatások azonban ellentmondtak bármilyen közvetlen okozati kapcsolat feltevésének az öröklési szokás és a születéskorlátozás között. Világossá vált, hogy mind a törzsöröklés, mind az osztó öröklés ösztönözhetett a születéskorlátozásra.⁸ Így mindkét rendszer pártolóinak el kellett fogadniuk, hogy a népességfogyás rémképe nem használható fegyverként. Ha a népesedési kutatás szakértői a termékenységcsökkenés okait kutatva a családszerkezetet is vizsgálták – a növekvő jólét, az oktatás és más tényezők mellett –, ők inkább a nők és a gyermekek helyzetében bekövetkezett változásokra mutattak, mint például a nők növekvő munkába állása és emancipációja, valamint a gyermekek csökkenő gazdasági alkalmazása.⁹

⁵ Hansen 1889: 329–330, 332–333, 335, 339.

⁶ Goltz 1895: 152–155, idézi Aereboe 1928: 260–262.

⁷ Brentano 1909: 565–625, különösen: 603–604.

⁸ Oldenburg 1912: 526–542, különösen: 534–535; Aereboe 1928: 261–262.

⁹ Lásd pl. Wolf 1912: 63–66, 141–143; valamint Lenz 1931: 193–194.

NÉMET VITÁK II. GERMÁN CSALÁDSZERKEZET MINT A „PREINDUSZTRIÁLIS NÉPESEDÉSI MÓD” KULCSELEME

Ha a 20. század elején a német szakértők fel is adták, hogy egy bizonyos öröklési rendszert tegyenek felelőssé a születéskorlátozásért, ez nem jelenti azt, hogy a földbirtok öröklési jogáról szóló viták véget értek volna.¹⁰ Éppolyan kevésbé szűntek meg a viták a sajátos családrendszerek és öröklési szokások demográfiai jelentőségéről. Ellenkezőleg, egyre átfogóbb és kidolgozottabb elméletek jöttek létre ezen a területen. Különösen a „germán” parasztszalád jelentősége lett egyre inkább kihangsúlyozva, amely egy osztatlan és nemzedékről nemzedékre öröklődő parasztbirtokon alapult. Sőt, ez vált a preindusztriális társadalom demográfiai-gazdasági elméletének kulcselemévé.

Ezt az elméletet visszatekintőleg fejtették ki egy olyan időszakban, amikor a parasztok egyértelműen kisebbségbe kerültek a népességen belül Közép-Európában. Ennek ellenére, a parasztokat úgy tekintették, mint akik meghatározó jelentőséggel bírnak a német nép számára. Ezért ezeket az elméleteket nem kizárólag a múltra vonatkoztatták: nemcsak az „agrár” és az „ipari népesedési mód”-ot (Bevölkerungsweise) állították szembe egymással, hanem – s ez talán még fontosabb volt – a germán és a nem germán népesedési módokat is.

Max Sering, a 20. század első harmadában egyike volt a vezető német agrár-közgazdászoknak, s egy nagy empirikus, a poroszországi regionális öröklési gyakorlatra irányuló kutatási projekt révén vált híressé, amelynek eredményei öt kötetben jelentek meg. Ebben csak mellékesen tett egy megjegyzést az osztatlan öröklés (törzsöröklés) demográfiai előnyeiről, amelynek bevallott szószólója volt, hasonlóan német kollégái többségéhez: az, hogy mi lett egy oszthatatlan parasztbirtok örökösének a testvéreivel a törzsöröklés rendszere alatt, az „mindig is a népgazdaság általános folyamatától függött. Ha ez erősen felfelé ível, akkor sokan elköltöznek, és saját otthont alapítanak, különben többen közülük nem házasodnak meg és otthon maradnak. A népesség régóta így alkalmazkodott a rendelkezésre álló létfenntartási lehetőségekhez.”¹¹ Ez a néhány 1908-ban megjelent mondat tartalmazza azt magot, amelyből egy egészen átfogó demográfiai-gazdasági modellt fejlesztettek a következő évtizedekben. Sering felismerte elgondolásának növekvő fontosságát, és azt szó szerint megismételte egy 1934-es, a német mezőgazdasági politikáról szóló általánosabb könyvben (*Deutsche Agrarpolitik auf geschichtlicher und landeskundlicher Grundlage*), vagyis szélesebb

¹⁰ Ellenkezőleg, ezt annyira fontos kérdésnek tartották, hogy rögtön azután, hogy a náci kormányzat megszerezte a hatalmat, törvényt hozott a gazdaságok örökléséről (*Reichserbhofgesetz*, 1933. szeptember 29.), amely oszthatatlanná tette a paraszti birtokot, és kötelezővé tette a föld családon belül tartását egész Németországban. (Farquharson 1976: 107. kk.; Grundmann 1979; Corni 1990: 143. kk.) Egyébként a *Reichserbhofgesetz* indoklásának első mondata szerint a kormány célja az volt, hogy „megőrizze a parasztságot mint vérforrást a német nemzet számára” („das Bauertum als Blutquelle des deutschen Volkes [zu] erhalten”).

¹¹ Sering 1899–1910. Az idézet a második kötet második részéből származik: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*. Berlin, 1908: 173.

közönség felé fordult, mint a századforduló elején megjelentetett többkötetes adatgyűjtésével. Ezt a pontot idővel kiegészítette egy résszel, amely világossá tette, hogy ő akkor a törzsöröklés alatti német parasztszaládról szóló vízióját nem annyira a német régiók vagy Franciország parasztságának osztó örökösödésével állította szembe, hanem kelet felé fordította figyelmét. A német család-szerkezet (deutsche Familienverfassung) valódi ellentétpárjára „Oroszországban és általában a szlávoknál” bukkant rá: „A szlávoknál a kezdetektől az volt szokásban, és egyenesen természetesnek tartották, hogy a parasztygyerek mindegyike megházasodik, amint férfikorba lép. Ez mostanáig óriási népességnövekedéshez vezetett, de a földbirtok nagy mértékű felaprózódását is maga után vonta [...]” „Oroszországban és a szlávoknál általában [...] a 19. századi liberális reformokig az volt a szokás, hogy a paraszti gazdaságok nagycsaládoknak (Großfamilie) adtak otthont, amelyek több házaspár gyermek kiscsaládjai (Einzelfamilie) és más vérrokonok jogi és gazdasági egységét is jelentették egy háztartáson belül.”¹²

Amikor már lehetetlen volt tagadni, hogy a születésszabályozás majdnem mindenhol elterjedt Németországban, a parasztságot is beleértve, a szakértők feladták, hogy olyan eszközként dicsérjék az osztatlan öröklésen alapuló családszerkezetet, amely a gyermekek kimeríthetetlen utánpótlását szolgáltatja a német népnek. Nagyon aggódtak a szláv nemzetek sokkal nagyobb népességnövekedése miatt,¹³ s úgy döntöttek, ahelyett, hogy felmagasztalnák a demográfiai viselkedés rugalmasságát a „germán családszerkezet” alatt, elítélik a „szláv családok”-at pontosan óriási demográfiai növekedési potenciáljuk miatt.

A szociológus Gunther Ipsen volt az, aki vállalkozott arra, hogy felépítsen egy egész „népességelmélet”-et ezekből az elemekből, és a német demográfusok legalább az 1970-es évekig nagyra értékelték elméleti fáradozásaiért.¹⁴ Elképzeléseit nem mellékesen megjelentette a tekintélyes és akkoriban interdiszciplinárisnak tekintett vállalkozás keretében, a *Határ menti és külföldi népességkésztárában*¹⁵ (*Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*), amelynek megjelenése 1933-ban indult, s amely a történeti, szociológiai és statisztikai szempontokat az agresszív nacionalizmus zászlaja alatt egyesítette.¹⁶ Ipsen szerint a családszerkezet („Familienverfassung”) az emberi reprodukció lényege. Ha Európában a középkor végétől a 18. század utolsó harmadáig a népességnek egy meglehetősen stabil szintje volt a jellemző, akkor ez a „népesség életterén belüli önszabályozásának” („Selbstregulierung der Bevölkerung im Lebensraum”) volt köszönhető, amelyet ismételtelen a germán parasztság („germanisches

¹² Sering 1934: 49, 58–59.

¹³ Lásd pl. Burgdörfer 1935: 369. kk., 375–389, 429. kk.

¹⁴ Köllmann 1972: 9–17, különösen 11–12; kritikai értékelésére lásd Ehmer 1992/93: 60–70; vö. uő. 1991: 34–44.

¹⁵ Ipsen 1933: 425–463; vö. uő. 1933a: 37–52; uő. 1933b.; uő. 1941: 209–220. – Ipsenre és empirikus munkásságára lásd Gutberger 1999; vö. Flügel 2000: 653–671, különösen 666. kk.

¹⁶ A maga idejében a késztár egyáltalán nem volt „félreeső hely” a publikálásra, ahogy Köllmann bevezetőjében állítja (1972: 11). Lásd Oberkrome 1993: 154–169; uő. 1997: 104–127; Fahlbusch 1994: 129. kk.; uő. 1999: 147. kk.

Bauerntum”) teljesítményének nyilvánított. A germán családszerkezet szorosan összefüggött a germán agrárszerkezettel („Agrarverfassung”). A kettő együtt eredményezte és biztosította a preindusztriális társadalomban a paraszti kisüzemek („Stellen”) szétválasztását a teljes családot („Vollfamilie”) eltartó egészbirtokokra vagy egésztelkekre („Vollstellen”), „a családot csak korlátozott mértékben ellátni képes” kisbirtokokra („Kleinstellen”) és a „csak egyedülálló munkaerőt eltartani képes” részbirtokokra vagy töredékelkekre („Teilstellen”). Ipsen szerint „a német paraszt [...] rendszerint birtokos paraszt („Hofbauer”) volt: [...] A kötelező örökség továbbvivője, amely a megélhetést és az egymást követő generációk folytonosságát biztosítja”. A parasztságnak ez a típusa a családi gazdaságok oszthatatlanságán alapult. Miután csak egy gyerek örökölte a gazdaságot, és átlagosan csak egy lány házasodhatott össze örökös fiú utóddal, a fiatalabb fiúk és lányok csak „részbirtokokat” tudtak szerezni a faluban, azaz vagy egyedülálló rokonként a családi gazdaságban, vagy egy szomszédnál cselédként dolgoztak. A reprodukcióból kizárt „többlet kihalt mindegyik nemzedékben”. Ha azonban egy nép képes volt arra, hogy „alkotó módon új életteret tárjon fel”, a gazdaságot elhagyó fiúk és lányok meg tudtak házasodni, és a lakosság növekedett. A gyarmatosítás az új élettér (Lebensraum) szerzésének egy klasszikus útja volt, de Ipsen elismerte, hogy új életteret szerezhettek egy nép területén belül is, a mezőgazdasági termelés hatékonyságának a növelésével, a városok és a mesterségek születése által a kései középkorban, vagy a 19. századi iparosítással szintén. A német parasztcsalád patriarchális jellegű volt és három nemzedéket, valamint a szolgákat foglalta magában egy „feloszthatatlan totalításban”, s ez élesen megkülönböztette a szláv kelettől. A parasztbirtokok felosztásának szláv szokása és különösképpen az orosz faluközösség (*mir*), amely a háztartásban lévő személyek létszáma szerint időközönként újra szétosztotta a földet, a család és általában a népesség féktelen növekedéséhez vezetett – igaz, „alkotó teljesítmény nélkül” („ohne schöpferische Leistung”). Ennek a következménye a „mértani haladvány szerint növekvő elnyomorodás” volt – és a „népek közötti harc” („völkischer Kampf”) Németország keleti határán.

Ipsen népességelmélete kétségkívül vázlatos és töredékes maradt. Gerhard Mackenroth volt az, aki felhasználta alapvető elemeit, és megpróbálta azokat egy rendszeresebb „népességelméletbe” belefoglalni, amelyet 1953-ban adott ki, jelleget saját állítása szerint – legalábbis ami az „alapgondolatok”-at („Grundgedanken”) illeti – művét nagyrészt már 1939 előtt megírta.¹⁷ A terminológia immár kétségtelenül inkább (nyugat-) európai, mint germán volt. „Nyugat- és Közép-Európában több évezred óta a családszerkezet (Familienverfassung) uralkodó formája a patriarchális kétgenerációs kiscsalád volt.” Ha egy visszavonult házaspár is ott élt, három generációból is állhatott,¹⁸ de sohasem vált a több házaspár testvért

¹⁷ Mackenroth 1953: 11. Mindenekelőtt a következő részekre támaszkodtunk: 109–122, 357. kk., 413–432. Vö. Mackensen 1985: 42–89.

¹⁸ Érdekes módon Mackenroth nem törődött a „kiscsalád” világos meghatározásával, hanem összekeverte a „nukleáris családokat” („Kernfamilienhaushalte”) és a „törzscsaládokat”

magában foglaló nagycsaláddá („Großfamilie”). Ez a családszerkezet ideális volt a szántóföldi termelést folytató parasztságnak, egyúttal ez volt az alapja a „preindusztriális Európa népesedési módjának” (Bevölkerungsweise). A „nyugati népesedési mód” megkülönböztető vonása volt az erős kapcsolódás a „gazdasági mód”-hoz („Wirtschaftsweise”): „A nyugati népesedési mód [...] társadalomtörténetileg egész korai rögzítése a családnak, azaz a nagycsalád (Sippe) helyett a kétgenerációs kiscsaládnak a gazdasági módból származtatása.” A döntő az volt, hogy csak azok tudtak megházasodni és szaporodni, akik kisüzemet örököltek, vagy egy paraszti birtokot vagy egy mester műhelyét; és nem házasodhattak hamarabb, csak amikor megszerezték ezt a kisüzemet. Más munkáknak nem volt teljes demográfiai értékük: a szolgák, tanoncok és iparos legények általában nem házasodhattak meg. Azokat, akik nem rendelkeztek gazdasági élettel, „intézményesen sterilizálták” („institutionell sterilisiert”). Mindez azt jelentette, hogy „ennek a népesedési módnak a házasságkötési életkor és a házasság gyakorisága a változó”; míg az ipari társadalomban a házas termékenység a kulcsfontosságú változó és a házas nők aránya (nupcialitás) tendenciájában állandóvá válik. Igaz, hogy Mackenroth alkalomszerűen összehasonlította az európai családszerkezetet és népesedési módot Kínával, a fő ellentét azonban Európa keleti részével volt: ott a „szláv nagycsalád rendszere” („Systems der slawischen Großfamilie”) és az orosz *mir* miatt vagy semmilyen, vagy csak egy nagyon laza kapcsolat volt a gazdaság és a népesség között. Ez az oka annak, hogy a kelet-európai rendszer miért vezetett az elszegényedés „ördögi köréhez”. Itt Mackenroth nyíltan rámutatott Ipsen munkáira.

MIKROTÖRTÉNETI MŰVEK EMPIRIKUS EREDMÉNYEI: RUGALMAS STRATÉGIÁK – MEREV MECHANIZMUSOK HELYETT

Mindezeknek a 20. század első feléből származó német elméleteknek középponti tézise, hogy (1) a „népesedési mód” egy fontos – ha nem a legfontosabb – tényező abból a szempontból, hogy egy társadalom képes-e a gazdasági haladás útjára lépni vagy gazdasági stagnálásra és elszegényedésre van kárhozthatva. (2) A „népesedési mód”-ot meghatározza a családszerkezet („Familienverfassung”). Mindkét feltevés jelentős szerepet játszik Hajnal 1965-ös cikkében, csakúgy, mint a meszesemenően erre építő, a preindusztriális (Északnyugat-) Európa demográfiai-gazdasági rendszerére vonatkozó elméletekben. Ez igaz még néhány specifikusabb kérdésre is, bár a német sajátosságok közül néhány – mint például a családi gazdaságok oszthatatlanságának hangsúlyozása – más országok teoretikusainál nem található meg. Jacques Dupâquier feltevése, miszerint a preindusztriális Európában alapvetően korlátozott számú paraszti gazdaság, kisüzem volt, és a fiatal nemzedék csak akkor házasodhatott, ha egy ilyen gazdaságot – többnyire az öröklési

(„Stammfamilienhaushalte”). Hajnal, szintén nem tartotta ezt a megkülönböztetést különösen fontosnak: Hajnal 1982: 452–453, 486; vö. uő. 1965: 133.

rendnek megfelelően – örökölt, különösen közel áll Ipsennek és Mackenrothnak a koraujkori társadalomra vonatkozó rendkívül statikus szemléletéhez.¹⁹ Az angol ajkú történeti demográfusok modelljei inkább Malthus nyomdokain haladnak és általában rugalmasabbak, ezekben a gabonaárak és a bérek piaci mechanizmusa közvetít a házassági magatartás és a gazdaság között. Egy nagy hatású hipotézis szerint a merevebb modell valójában az európai kontinens „családi szervezettű paraszti társadalmi”-ra („familistische bäuerliche Gesellschaften”) lenne alkalmazható, az „individuális társadalom” („individualistische Gesellschaft”) és a munkabér alapú gazdaság rugalmasabb modellje viszont Angliához illeszkedne.²⁰ Mindkét modellvariáns osztja azonban azt a feltevést, hogy a házasság új háztartás alapításával járt, és hogy mindegyik háztartás egy gazdaságilag önálló egységet jelentett, vagyis gazdaságilag önfenntartó volt.

Az újabb mikrotörténeti tanulmányok azonban felfedték a preindusztriális európai társadalmak azon vonásait, amelyeket nehéz kibékíteni ezekkel a feltevésekkel. Giovanni Levi és David Sabean is kimutatta például azt, hogy a háztartás önálló gazdasági egységként való elképzelése nem helytálló az általuk tanulmányozott rurális társadalmakban. Ehelyett azok a rokonok, akik nem laktak együtt, kooperáltak egymással.²¹ A württembergi faluban, Neckarhausenben, ahol az öröklés egalitárius volt és a földet szabadon feloszthatták, a szülői házban a függőségi állapottól való átmenet a gazdasági önállóságig igen lassú volt; és a házasság csak egy lépés volt ebben a hosszadalmas folyamatban, amely sok évig vagy több évtizedig tartott.²² Levi esettanulmányában arról számol be, hogy egy észak-olaszországi faluban, Santenában egyesített családi kisüzemek voltak, amelyeket több kapcsolódó rokoni háztartás alkotott, például fiútestvérek, ahol családjával ki-ki a saját háztartásában élt.²³ Az ilyen eredmények kétségessé teszik, hogy a háztartások közötti határok kivétel nélkül egybeestek a gazdasági egységek közötti határokkal: szemmel láthatóan az együtt lakás nem jelentett mindig közös gazdálkodást és a külön lakás nem vonta mindig maga után a külön gazdálkodást.

Az észak-németországi Osnabrück városa közelében található Belm községből származó saját eredményeim közül néhány jól illeszkedik e modellek feltevéseihez.²⁴ Különösen a parasztgazdaságok száma volt meglehetősen stabil a 16. századtól a 19. század közepéig; a nagyobb parasztbirtokok száma gyakorlatilag változatlan maradt, és a kisebb birtokok csak mérsékelten növekedtek. Mindez a törzsöröklés gyakorlata és a gazdaságok oszthatatlansága miatt alakult így. Belmben a szolgák magas aránya is jellemző volt: ez a 17. század közepétől a 19. század közepéig mindvégig az össznépesség 13%-a körül alakult. Végezetül

¹⁹ Dupâquier 1972: 177–211; uő. 1988: 413–436.

²⁰ Wrigley–Schofield 1989: 454–484, XX–XXVIII; Wrigley 1981: 137–185, különösen: 182. kk. Schofield egyike azon keveseknek, aki a német ajkú világon kívül elemezte Mackenroth írásait. (Schofield 1976: 147–160.)

²¹ Vö. Reay 1996: 87–104; uő. 1996a.

²² Sabean 1990: 20–21, 96. kk., 259. kk., 300. kk. Vö. Medick 1996: 327–336.

²³ Levi 1986: 42–74.

²⁴ Schlumbohm 1994, 1997; uő. 1996: 81–96.

az első házasságkötés életkora is nagyon magas: 1651–1860 között a menyasszonyok átlagéletkora 26,5, a vőlegényeké pedig 28,8 év volt.

Más eredményeim azonban kevésbé illeszkednek a preindusztriális északnyugat-európai demográfiai-gazdasági rendszer elméleteihez. A szolgák „intézményes sterilizálása” nem volt életreszóló. Valójában a soha nem házasodók aránya nagyon alacsony; 1812-ben a 45 éven felüli nők 3%-a volt hajadon, a férfiaknak pedig 4%-a volt nőtlen. A szolgátvállalás egyértelműen az életút egy fázisa, amely körülbelül 14 évesen kezdődött és a házassággal ért véget. Ennélfogva ebben a rurális társadalomban a parasztgazdaságok számában megmutatkozó stabilitás semmi esetre sem azt jelenti, hogy népesség stagnált. Éppen ellenkezőleg, a háztartások száma megháromszorozódott az 1651-et követő két évszázad alatt, éppen úgy, ahogy a lakosságé is. Következésképpen a földtulajdonos háztartások aránya kétharmadról kevesebb mint egyharmadra csökkent. A földnélküli háztartások e régióban mint bérlők („Heuerlinge”) illeszkedtek be a paraszti társadalomba. Egy gazdaság tulajdonosától béreltek néhány parcellát és egy házikót (Kotten) – a 19. században ennek nemritkán csak a felét –, és a bérleti díj mellett igény szerint „segíteniük” kellett a mezőgazdasági munkában. Kiegészítő jövedelemforrás volt a növekvő lenvászón-háziipar, amelyben minden társadalmi réteg részt vett idényjellegű rendszerességgel. Esetünkben tehát a meghatározott számú gazdaság elképzelése csak a birtokos paraszti osztályra érvényes, de semmi esetre sem alkalmazható a társadalom egészére.²⁵

Jóllehet ez az eredmény ellentmond a preindusztriális európai társadalom statikus képének, ugyanakkor jól összeegyeztethetőnek látszik azzal a rugalmasabb elképzeléssel, amely szerint a családszerkezet szabályozta a házassági lehetőségeket, és ezáltal a népességszámot összhangban tartotta a gazdasági erőforrásokkal. A modell e változata szerint a nukleáris családháztartások rendszere a termelési módban (Produktionsweise) gyökerezett, ennélfogva szavatolta az egyensúlyt a népességnövekedés és a gazdasági fejlődés között: mivel a házasság egy új, gazdaságilag önálló háztartás alakítását is feltételezte, csak annyian tudtak megházasodni és szaporodni, mint amennyi gazdaság a rendelkezésre állt. Ezzel az elmélettel összehasonlítva eredményeink paradoxnak látszanak. Pontosan a birtokos paraszti osztálynál, akiknél a gazdaságok száma a valóságban majdnem állandó volt, a fiatal párok gyakran nem alakítottak egy különálló háztartást, hanem együtt laktak az öregebb nemzedékkel. 1772-ben például az összes jómódú birtokos háztartás 28%-ánál és a kisbirtokosok 23%-ánál a háztartásfő vagy felesége szülei velük egy háztartásban éltek. A fiatal földnélküli párok ellenben általában új háztartást alakítottak: 1772-ben az összes földnélküli háztartásnak csak a 8%-ában élt együtt egy vagy két hozzátartozó az idősebb nemzedékből. De ebből nem következik, hogy a nincstelen osztály számára a „gazdaságok” („Stellen”) számát mereven korlátozták volna. Ez azt támasztja alá, hogy az

²⁵ Vö. Gehrmannek a demográfiai-gazdasági modellek merevségére vonatkozó, empirikusan megalapozott kritikájával (Gehrmann 2001: 23–45); uő. 2000, különösen: 310. kk.

okozati kapcsolatokat a modellel szemben megfordíthatjuk: csupán azért, mert a házasságkötés általában egy új nukleáris családháztartás alapításához volt kötve, a népességnövekedést nem tartották a meghatározott számú kisüzem határain belül, hanem egészen addig, ameddig a gazdaságok száma növekedhetett – mint a zselléréknél (Heurlinge) a bérletek –, a fiatal párok a házasságkötéskor saját, a szülőktől különálló háztartást alakítottak. Amikor viszont a gazdaságok száma már nem volt növelhető, elfogadhatóvá vált, hogy több házas vagy özvegy generáció egy közös háztartást alakítson.

Az időbeli változások szintúgy az oksági kapcsolatok megfordítása mellett szólnak. Amikor a lenipar válsága és a mezőgazdaság átalakulása csökkentette a földnélküli emberek gazdasági lehetőségeit a 19. század közepén, a fiatal párok többsége kezdte elfogadni, hogy a szüleivel együtt éljen. A demográfiai-gazdasági egyensúly elmélete alapján ugyanakkor arra számítanánk, hogy a gazdasági feltételek romlása a házassági életkor emelkedéséhez és/vagy a soha nem házasodók növekvő arányához vezet. Belmben azonban az első házasságkötés átlagos életkora és az élethossziglan cölibátusban maradó aránya csak csekély mértékben növekedett.²⁶ A fiatal férfiak és nők szemmel láthatóan inkább előnyben részesítették, hogy házasságkötésük után szüleikkel egy túlzásfolt házikókban (Kotten) lakjanak, semhogy esküvőjüket jóval későbbre halasszák vagy cölibátusban maradjanak. Az 1852–58 között először házasságot kötő földnélküli párok több mint 50%-a költözött össze egy vagy két szülővel, míg ez az arány 1812 és 1815 között kevesebb mint 10% volt. E folyamat eredményeként, 1858-ban a háztartásfőnek vagy feleségének apja és/vagy anyja ugyanolyan arányban lakott együtt a földnélküli és a birtokos paraszti háztartásokban (19%). Az amerikai emigráció mellett, a háztartás- és családalakításra vonatkozó „szabályok” módosítása láthatóan egy út volt ahhoz, hogy az emberek aktív választ adjanak a változó gazdasági feltételek kihívására.

KONKLÚZIÓ

Előzetes következtetésként két javaslat kínálkozik a további kutatásra és elmélkedésre. Oly módon lenne érdemes közelebbről szemügyre venni az északnyugat-európai csalárendszerre és ennek demográfiai és gazdasági következményeire vonatkozó jelenlegi elméleteket, hogy megnézzük, milyen kulturális és politikai feltevések szolgáltak ezek alapjául.²⁷ Másrészt az a kérdés is felvethető, vajon a továbbiakban mennyi haszonnal kecsegtet, ha a család, a demográfiai viselkedés és a gazdasági erőforrások közötti összefüggéseket oksági mechanizmusok kategóriáiban próbáljuk elképzelni. Egy alternatíva lehet az a kísérlet, hogy a makroszintet a mikroszint-ről kiindulva rekonstruáljuk. Ez azt jelentené, hogy az egyénekből, családokból és

²⁶ 1858-ban a 45 éves és idősebb nők 6 %-a és a férfiak 8 %-a nem kötött soha házasságot.

²⁷ Az észrevételekre lásd Goody 1996: 168. kk., 189. kk., valamint Lee–Feng 1999.

háztartásokból indulunk ki, és mindenekelőtt a túlélésre és reprodukcióra szolgáló stratégiáikat vizsgáljuk egy adott kontextusban. Bizonyos, hogy a kontextus korlátozza a cselekvőket (Handelnden), de mindig marad tere az alkunak és a választásnak.²⁸ Ebből a szempontból nem lennének haszontalanok az olyan általános tézisek, mint amilyen például a házasodás feletti kontroll a népesség és a gazdaság közötti egyensúly fenntartása céljából, de azokat nem tartanák a valóság lényeges szempontjait taglaló tárgyilagos modelleknek. Ezeket inkább olyan konkrét cselekvő személyek stratégiáival – és azok megnyilvánulási formáival – összhangban lehetne elemezni, akik arra támasztanak igényt, hogy az általános érdek nevében beszéljenek. Esetünkben például a Hannoveri Királyság kormánya és törvényhozói tették ezt, akik 1827-ben egy olyan törvényt fogadtak el, amely a házasság előfeltételül szabta az elegendő vagyont és a biztos munkahelyet. Ebben a perspektívában a csalárendszer nem merev mechanizmusként, de nem is rögzített szabálykészletként jelenne meg, hanem mint komplex és alakítható halmaz, amely az egyének stratégiai cselekvése révén alakul és változik.

Fordította: *Pozsgai Péter*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aereboe, Friedrich 1928: *Agrarpolitik. Ein Lehrbuch*. Berlin
- Baur, Erwin – Fischer, Eugen – Lenz, Fritz 1931: *Menschliche Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*. (3. kiadás.) München
- Brentano, Lujo, 1909: Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung der letzten Dezzennien. *Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 24. 565–625.
- Burgdörfer, Friedrich 1935: *Volk ohne Jugend. Geburtenschwund und Überalterung des deutschen Volkskörpers*. (3. kiadás.) Heidelberg
- Corni, Gustavo 1990: *Hitler and the Peasants. Agrarian Policy of the Third Reich, 1930–1939*. New York
- Dupâquier, Jacques 1972: De l'animal à l'homme: le mécanisme autorégulateur des populations traditionnelles. *Revue de l'institut de sociologie* 45. 177–211.
- Dupâquier, Jacques 1988: L'autorégulation de la population française (16e – 18e siècle). In: Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française*. 2. Paris, 413–436.
- Ehmer, Josef 1991: *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen
- Ehmer, Josef 1992/93: Eine 'deutsche' Bevölkerungsgeschichte? Gunther Ipsens historisch-soziologische Bevölkerungstheorie. *Demographische Informationen*. 60–70.
- Fahlbusch, Michael 1994: „Wo der deutsche... ist, ist Deutschland!” *Die Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933*. Bochum
- Fahlbusch, Michael 1999: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945*. Baden-Baden

²⁸ Vö. Fontaine–Schlumbohm 2000: 1–18, továbbá általános érvénnyel Schlumbohm 1998.

- Farquharson, J. E. 1976: *The Plough and the Swastika. The NSDAP and Agriculture in Germany 1928–45*. London
- Flügel, Axel 2000: Ambivalente Innovation. Anmerkungen zur Volksgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 26. 653–671.
- Gehrmann, Rolf 2000: *Bevölkerungsgeschichte Norddeutschlands zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin
- Gehrmann, Rolf 2001: Das Verhältnis von Bevölkerung und Ressourcen als Problem der demographischen Theorie und historischen Forschung. In: Karl Ditt et al. (szerk.): *Agrarmodernisierung und ökologische Folgen. Westfalen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Paderborn, 23–45.
- Goltz, Theodor Freiherr von der 1895: *Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart*. Jena
- Goody, Jack 1996: *The East and the West*. Cambridge
- Grundmann, Friedrich 1979: *Agrarpolitik im 'Dritten Reich'. Anspruch und Wirklichkeit des Reichserbhofgesetzes*. Hamburg
- Gutberger, Jörg 1999: *Volk, Raum und Sozialstruktur: Sozialstruktur- und Sozialraumforschung im „Dritten Reich“*. (2. kiadás.) Münster
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in history. Essays in historical demography*. London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two kinds of pre-industrial household formation system. *Population and development review* 8. 449–494.
- Hajnal, John 1983: Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Richard Wall et al. (szerk.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 65–104.
- Hansen, Georg 1889: *Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch, die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen*. München
- Ipsen, Gunther 1933: Bevölkerung. I. Bevölkerungslehre. In: Carl Petersen et al. (szerk.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 425–463.
- Ipsen, Gunther 1933a: Agrarverfassung. III. Das Landvolk. Soziale Struktur. In: Carl Petersen et al. (szerk.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 37–52.
- Ipsen, Gunther 1933b: *Das Landvolk. Ein soziologischer Versuch*. Hamburg
- Ipsen, Gunther 1941: Agrarische Bevölkerung. *Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik* 11. 209–220.
- Köllmann, Wolfgang 1972: Einleitung. In: Köllmann, Wolfgang – Marschalck, Peter (szerk.): *Bevölkerungsgeschichte*. Köln, 9–17.
- Laslett, Peter 1977: Characteristics of the Western family considered over time. In: Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology*. Cambridge, 12–49.
- Lee, James Z. – Feng, Wang 1999: *One quarter of humanity: Malthusian mythology and Chinese realities, 1700 – 2000*. Cambridge/Mass.
- Lenz, Fritz 1931: *Menschliche Auslese und Rassenhygiene (Eugenik)*. In: Baur, Erwin – Fischer, Eugen – Lenz, Fischer (szerk.): *Menschliche Erblchkeitslehre und Rassenhygiene*. 2. kötet. München
- Levi, Giovanni 1986: *Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*. Berlin
- Mackenroth, Gerhard 1953: *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin

- Mackensen, Rainer 1985: Gunther Ipsens Bevölkerungslehre: Herkunft, Inhalt und Wiedergabe im Werk Mackenroths. In: Schmid, Josef (szerk.): *Bevölkerungswissenschaft. Die 'Bevölkerungslehre' von Gerhard Mackenroth – 30 Jahre danach*. Frankfurt a. M., 42–89.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen
- Oberkrome, Willi 1993: *Volksgegeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen
- Oberkrome, Willi 1997: Geschichte, Volk und Theorie. Das 'Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums'. In: Schöttler, Peter (szerk.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt a. M., 104–127.
- Oldenburg, Karl 1912: Über den Rückgang der Geburten- und Sterbeziffer im Deutschen Reich. *Archiv des Deutschen Landwirtschaftsrats* 36. 526–542.
- Reay, Barry 1996: Kinship and the neighborhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family. *Journal of family history* 21. 87–104.
- Reay, Barry 1996a: *Microhistories: demography, society, and culture in rural England, 1800 – 1930*. Cambridge
- Riehl, Wilhelm Heinrich 1885: *Die bürgerliche Gesellschaft*. (8. kiadás.) Stuttgart
- Sabean, David Warren 1990: *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700 – 1870*. Cambridge.
- Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the macro-models of the European demographic system: Life course patterns in the parish of Belm, Germany – seventeenth to the nineteenth centuries. *The History of the Family. An International Quarterly* 1. 81–96.
- Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. (2. kiadás.) Göttingen
- Schlumbohm, Jürgen 1998: Strong myths and flexible practices: house and stem family in Germany. In: Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (szerk.): *House and stem family in EurAsian perspective*. Kyoto, 44–58.
- Schofield, Roger 1976: The relationship between demographic structure and environment in pre-industrial Western Europe. In: Conze, Werner (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart, 147–160.
- Schofield, Roger 1989: Family structure, demographic behaviour, and economic growth. In: Walter, John – Schofield, Roger (szerk.): *Famine, disease and the social order in early modern society*. Cambridge, 279–304.
- Sering, Max (szerk.) 1899–1910: *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preußen*. I–V. Berlin
- Sering, Max 1934: *Deutsche Agrarpolitik auf geschichtlicher und landeskundlicher Grundlage*. Leipzig
- Wolf, Julius 1912: *Der Geburtenrückgang. Die Rationalisierung des Sexuallebens in unserer Zeit*. Jena
- Wrigley, E. A. 1981: Marriage, fertility and population growth in 18th-century England. In: Outhwaite, R. B. (szerk.): *Marriage and society. Studies in the social history of marriage*. London, 137–185.
- Wrigley, E. A. – Schofield, Roger S. 1989: *The population history of England, 1541–1871. A reconstruction*. (2. kiadás.) Cambridge